

Навчальна екскурсія «Природні умови та ресурси Канівщини»

А. В. Пашкова, С.О. Дем'яненко

<https://doi.org/10.17721/2786-4561.2022.2.2-4/13>

Надійшла до редакційної колегії 1.12.2022.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Прийнята: 12.12.2022

alinaspng@gmail.com

Анотація. У статті проаналізовано теоретичні основи організації та проведення географічних екскурсій у закладах загальної середньої освіти. Описані природні умови та ресурси Канівщини, як основа для розробки шкільної географічної екскурсії. Здійснено відбір об'єктів та планування маршруту екскурсії, що проходить по території м. Канів (Черкаська обл.). Проведено аналіз екскурсійного об'єкту р. Дніпро, під час огляду якого передбачається проведення навчального дослідження «Гідрологічні особливості річки Дніпро», що включає в себе виконання практичних завдань та закріплення знань, здобутих на уроках географії у школі.

Ключові слова: шкільна екскурсія, екскурсія з географії, навчальне дослідження, Черкащина, Канів.

Educational excursion «Natural conditions and resources of Kaniv region»

A. Pashkova, S. Demianenko

Taras Shevchenko National University, Kyiv, Ukraine

alinaspng@gmail.com

Abstract. The article analyzes the theoretical foundations of organizing and conducting geographical excursions in general secondary education institutions. The natural conditions and resources of the Kaniv Oblast are described, as a basis for the development of a school geographical excursion. The selection of objects and the planning of the excursion route, which takes place in the territory of the city of Kaniv (Cherkasy region), have been carried out. An analysis of the Dnipro River as an excursion object was carried out, during the inspection of which it is planned to conduct an educational study "Hydrological features of the Dnipro River", which includes the implementation of practical tasks and consolidation of knowledge acquired in geography lessons at school.

Key words: school excursion, geography excursion, educational research, Cherkasy Region, Kaniv.

Вступ. У навчально-виховному процесі закладів загальної середньої освіти України навчальні екскурсії відіграють надзвичайно важливу роль. Їх мета полягає в загальному знайомстві учнів з природними особливостями рідного краю. Екскурсії відкривають світ, піднімають загальний культурний рівень учнівської молоді і студентства.

На різних етапах впровадження й розвитку екскурсій у навчальний процес, дослідниками висловлювались різні точки зору. Одні автори трактують екскурсію як метод навчання, інші – як метод і форму, або власне як форму. На початковій стадії впровадження екскурсій в навчальну діяльність, вони являли собою фактично продовження звичайних уроків за межами школи. Зараз, разом із значними науково-методичними напрацюваннями зарубіжних та вітчизняних вчених у галузі дослідження та розробок шкільних навчальних

екскурсій, вона набула статусу самостійної форми навчальних занять. Це відносно завершена структурна одиниця педагогічного процесу, яка характеризується своїми особливостями. Адже необхідною умовою вивчення природничих наук, і особливо географії, є безпосереднє спілкування з природою і її дослідження.

Не випадково багато прогресивних учених і методистів минулого неодноразово наголошували на важливості розвитку спостережливості на екскурсіях. Це такі відомі вчені як Вахтеров В. П., Герд А. Я., Зуєв В. Ф., Новіков Н. І., Скаткін М. М., Сонгайло К. А., Ушинський К. Д. та ін. Сприяло цьому також поширення робіт чеського педагога А. Я. Коменського. Рекомендації щодо проведення екскурсій з'явилися у «Статуті народних училищ» (1786), у «Шкільному статуті» (1804).

У наш час актуальною є проблема виховання компетентної особистості, яка має сформоване ціннісне ставлення до природи у процесі екологічного виховання та усвідомлює значення природи в житті людини. Сьогодні перед закладами загальної середньої освіти стоїть завдання сформуваності особистості, здатну творчо мислити, самостійно приймати рішення та адаптуватись до будь-яких умов.

Використання екскурсійної діяльності учнів дозволяє здійснювати цілеспрямований, поступальний розвиток креативних сил кожної дитини, її творчого потенціалу, а також формувати певні групи вмінь, що дозволяють підготувати учнів до розуміння сутності предметів природничого циклу, особливо географії.

Таким чином, об'єктом даної роботи виступає екскурсійна діяльність з географії у закладах загальної середньої освіти України. Метою статті є розробка шкільної навчальної географічної екскурсії.

Для досягнення поставленої мети були сформульовані наступні завдання:

- розглянути сутність навчальних шкільних екскурсій з географії;
- з'ясувати класифікацію та основні тематики шкільних географічних екскурсій;
- проаналізувати основні етапи організації та проведення екскурсії;
- створити власну навчальну екскурсію.

Матеріали і методи досліджень. Дослідження проведено на основі загальнонаукових методів аналізу та синтезу інформації, вивчення науково-методичних вітчизняних та зарубіжних джерел з питань дослідження проблеми екскурсійної діяльності з географії у закладах загальної середньої освіти.

В процесі написання статті задля створення повноцінного екскурсійного маршруту використовувався метод аналітичного збору інформації, метод узагальнення та систематизації.

Результати та їх аналіз. Шкільні екскурсії – організоване, колективне відвідування природних, промислових об'єктів, визначних місць під керівництвом учителя з метою вивчення і збору краєзнавчого матеріалу (Кобернік С. Г., 2000).

Якщо навчальні екскурсії, проведені по програмі, мають своєю метою практичне закріплення досліджуваного матеріалу, то позапрограмні екскурсії носять насамперед дослідницький характер, а учні, що беруть у них участь, звичайно зацікавлені в результатах.

Географія виступає однією із шкільних дисциплін, що мають світоглядний характер і формують в учнів комплексне уявлення про Землю, як планету людей.

Географію беззаперечно можна віднести до предметів, на які лягає відповідальність за формування в учнів гуманістичного світогляду, виховання патріотизму та любові до рідного краю. Адже одним із пріоритетних напрямків освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти є саме сприяння різносторонньому розвитку особистості школярів. Цього можна досягнути якраз за рахунок дослідницької роботи під час шкільних навчальних екскурсій, де учні вчаться узагальнювати та застосовувати на практиці вивчений на уроках географії матеріал та формулювати власні наукові висновки. З цієї точки зору, екскурсія

виступає як одна з форм просвітницької діяльності у школі і дозволяє надавати інформацію щодо природи, історії та культури рідного краю в активній, цікавій та пізнавальній формі.

Сучасні трансформації Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти та навчально-виховного процесу з географії призвели до того, що школярі мають вкрай мало можливостей застосувати на практиці свої знання про навколишнє середовище. У свою чергу, це погіршує якість засвоєння учнями знань та зменшує рівень зацікавленості школярів предметом. Тому, на сьогодні, перед системою шкільної географічної освіти постало питання щодо посилення практичної спрямованості змісту навчання. Одним із можливих шляхів вирішення даного питання є звернення до екскурсій.

Екскурсії за характером вивчення матеріалу поділяються на тематичні (геологічні, виробничі) і комплексні, за місцем перебування об'єкта вони бувають ближніми і дальніми. Дальні екскурсії звичайно продовжуються декілька днів. Такі екскурсії називають експедицією краєзнавчого напрямку. Останнім часом помітно зросли міжміські екскурсійні поїздки школярів до столиці України та інших великих промислових і культурних центрів з метою ознайомлення їх з природними та господарськими об'єктами та визначними пам'ятками (музеї, виставки, зоопарки, ботанічні сади тощо) (Непша О. В., Гришко С. В., Опашко Г. І., 2020).

Екскурсії в природу можуть бути комплексними або присвяченими вивченню одного з компонентів природи (Даценко Л. М., 2008). У першому випадку учні під час вивчення конкретних тем на уроках географії у школі одночасно спостерігають і вивчають компоненти місцевої природи: рельєф, клімат, води, ґрунти, рослинність і тваринний світ. У інших випадках до спостереження і збору необхідних матеріалів залучається весь учнівський колектив, наприклад, вивчається тільки річка або тільки певні види рослин і т. д.

При підготовці проведення екскурсії вчитель підбирає необхідні матеріали – це, насамперед, карти досліджуваної місцевості, літературні джерела, бесіди з місцевими жителями тощо (Тамбовцев Г., Іванова В., Сапун Т. О., 2018).

Об'єкти екскурсії – це зоровий матеріал, на основі якого вибудовується розповідь і, відповідно, розкривається тема. Під час розробки екскурсії неодмінно постає завдання відібрати з безлічі об'єктів найцікавіші та найінформативніші, тобто ті, що забезпечать зорову основу сприйняття всього матеріалу, допоможуть повністю розкрити тему. Потрібно так прокладати маршрути, щоб одні й ті ж пам'ятки не кочували з екскурсії в екскурсію. Адже їх різноманітність позбавляє монотонності у враженнях екскурсантів, дозволяє зберегти елемент новизни на різних тематичних маршрутах.

На точках показу використовуються об'єкти «портфелю екскурсовода» – умовного комплексу інформаційних матеріалів, які використовуються екскурсоводом в ході екскурсії.

Маршрут екскурсії – це найзручніший шлях руху екскурсійної групи від однієї локації до іншої заздалегідь визначеними дорогами, вулицями та іншими транспортними «артеріями». Під локацією при цьому розуміють місце знаходження одного чи зосередження кількох екскурсійних об'єктів, де зупиняються для їх огляду. Це може бути ділянка вулиці чи площа на міських маршрутах, невеличкий населений пункт у замських екскурсіях. Головне завдання маршруту – охопити всі відібрані для екскурсії об'єкти та забезпечити їх огляд у тій послідовності, яку передбачає логіка розкриття теми. При цьому доцільно мінімізувати переміщення між об'єктами, зменшити загальну відстань, що долатиметься екскурсантами.

Підготовка учнів до екскурсії є не менш важливим кроком. Адже зміст екскурсії має сприйматись учнями міцно і свідомо. Для цього на уроці перед екскурсією повторюються основні географічні поняття та терміни, необхідні для якісного опанування матеріалу під час екскурсії.

Екскурсія «Природні умови та ресурси Канівщини» проходить територією міста Канева і має загальну протяжність 4,8 км та охоплює 6 об'єктів, для кожного з них було складено відповідні екскурсійні картки:

- Лиса гора;
- р. Дніпро;
- Пилипенкова гора;
- Дуб Т. Г. Шевченка;
- Верба Т. Г. Шевченка;
- Острів Круглик

Під час огляду об'єкту «Річка Дніпро» передбачається проведення навчального дослідження «Гідрологічні особливості річки Дніпро», що включає в себе виконання практичних завдань та закріплення знань, здобутих на уроках географії у школі.

Час розрахований на екскурсію складає близько 3,5 годин (рис. 1). Для ефективнішого проведення екскурсії була складена відповідна технологічна карта, де зазначено зупинки на маршруті, відвідений час, перелічено основні теми розповіді та методичні прийоми.

Навчальна шкільна географічна екскурсія «Природні умови та ресурси Канівщини»

Мета екскурсії: узагальнення знань учнів з географії, при вивченні курсу «Україна у світі: природа, населення», з практичним застосуванням набутих знань.

Тип маршруту: лінійний.

Тривалість: 3,5 год.

Протяжність: 4,8 км.

Маршрут екскурсії: «Лиса гора» – «р. Дніпро» – «Гора Пилипенкова» – «Дуб Т. Г. Шевченка» – «Верба Т. Г. Шевченка» – «Оглядовий майданчик на о. Круглик».

Рис. 1. Картосхема маршруту навчальної шкільної екскурсії «Природні умови та ресурси Канівщини»

Таблиця 1. Характеристика основних об'єктів показу маршруту [Розроблено авторами за відкритими даними]

Об'єкт показу	Загальна характеристика	Зображення
Лиса гора	Лиса Гора – ботанічна пам'ятка природи місцевого значення в Україні. Під охороною представники степової рослинності (мезоксерофітного степу).	 <p>Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Лиса_гора_(Канів)</p>
р. Дніпро	Територією Канівського Подніпров'я протікає головна річна артерія країни – ріка Дніпро, зарегульована у середині минулого сторіччя Канівським та Кременчуцьким водосховищами. Четверта за довжиною і третя за площею басейну річка Європи, річка з найдовшою течією в Україні. Дніпро – типова рівнинна річка з повільною й спокійною течією. Має звивисте річище, утворює рукави, багато перекатів, островів, проток, мілин. Ширина долини річки – до 18 км. Ширина заплави – до 12 км. Площа дельти – 350 км ² . Живлення змішане: снігове, дощове й підземне. На цій точці учні проводять практичне завдання «Дослідження гідрологічних особливостей р. Дніпро».	 <p>Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Дніпро</p>
гора Пилипенкова	Одна з Канівських гір, а також городище зарубинецької культури на південному-сході околиці м. Канів, на високому пагорбі корінного схилу долини Дніпра. Сусідня (розташована вище за течією Дніпра) з Чернечою горою. Городище датується кінцем 3 ст. до н. е. – 1 ст.	 <p>Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Пилипенкова_гора</p>

<p>Дуб Т. Г. Шевченка</p>	<p>Ботанічна пам'ятка природи місцевого значення. За легендою, дуби посаджені у 1914 році родичами Тараса Шевченка з нагоди 100-річчя від дня народження поета.</p>	 <p>Джерело: https://provce.cь.ua/dub-shevchenka-sosna-hoholya-ta-sadyba-maksymovycha-chomu-var-to-vidvidaty-kanivskyj-zapovidnyk/</p>
<p>Верба Т. Г. Шевченка</p>	<p>Ботанічна пам'ятка природи місцевого значення. Об'єкт розташований на території Черкаського району Черкаської області, територія Шевченківського національного заповідника. Площа – 0,01 га, статус отриманий у 1972 році</p>	 <p>Джерело: https://stavropigia.lviv.ua/index.php?id=15&tx_ttnews%5Btt_news%5D=442&cHash=2d7b26cfc63305def43611d5c872f4a5</p>

о. Круглик	Острів овальної форми, з невеликим півостровом на півночі, який в період паводків може відокремлюватись. Південно-західні береги стрімкіші, аніж північно-східні, тому на півночі і сході берегова лінія заболочена. Острів майже повністю вкритий лісами, які чергуються із чагарниками. Північний півострів повністю болотистий і вкритий луками. Довжина – 1,7 км, ширина – 0,6 км (з півостровом та затокою між ними – 1,1 км), висота 85 м над рівнем моря та близько 4-3,5 м над рівнем Дніпра. До лівого берега Дніпра – 0,4 км, до правого – 0,35 км, до острова Шелестів – 120 м. Круглик є частиною Канівського природного заповідника	
------------	--	---

Джерело: :

[https://uk.wikipedia.org/wiki/Круглик_\(острів\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Круглик_(острів))**Таблиця 2.** Технологічна карта екскурсії [Розроблено авторами за відкритими даними]

Маршрут	Зупинка	Об'єкти показу	Час	Найменування підтем та перелік основних питань	Організаційні вказівки	Методичні вказівки
вул. Шевченка, 83 – вул. Ісковщина, 17	Місце зустрічі з групою Канівська ЗОШ №6		20 хв.		Вступне слово вчителя.	Вступна розповідь про екскурсію.
вул. Ісковщина, 17 - Літній табір «Сонце над Дніпром»	місцевість Лиса гора	Лиса гора	30 хв.	Рельєф рідної місцевості. Степова рослинність.	Група розташовується обличчям до сторони р. Дніпро.	Прийом показу наочних матеріалів Прийом характеристики
Літній табір «Сонце над Дніпром» - вул. Шевченка, 83	пляж на р. Дніпро	р. Дніпро	60 хв.	Річки. Будова річкової долини. Водні ресурси України, шляхи їх раціонального використання та охорони. Води суходолу своєї місцевості. Проведення експерименту «Дослідження гідрологічних особливостей р. Дніпро»	Група стає в лінію близько до об'єкту.	Прийом зорового показу Прийом характеристики
вул. Шевченка, 83 - Чернеча гора	місцевість Пилипенкова гора	гора Пилипенкова	40 хв.	Особливості місцевості. Городище зарубинецької культури.	Група стає півколом біля екскурсорова	Прийом зорової реконструкції Прийом пояснення
Чернеча гора	Шевченківський	Дуб Т. Г. Шевченка	10 хв.	Зв'язок з біографією Кобзаря. Лісова рослинність.	Група стає півколом біля об'єкта	Прийом характеристики

	національний заповідник					Посвідчення прийому розповіді та показу
Чернеча гора - пляж біля річкового вокзалу «Тарасова Гора»	Шевченківський національний заповідник	Верба Т. Г. Шевченка	20 хв.	Зв'язок з біографією Кобзаря. Лісова рослинність.	Група стає півколом біля об'єкта	Прийом характеристики Посвідчення прийому розповіді та показу
Пляж біля річкового вокзалу «Тарасова Гора»	Оглядовий майданчик	о. Круглик		Природні ландшафти рідного краю. Рослинність своєї місцевості. Природно-заповідний фонд Канівщини.	Група стає в лінію близько до об'єкту.	Прийом панорамного показу Прийом характеристики Прийом зорового порівняння

Сутність практичного завдання «Дослідження гідрологічних особливостей р. Дніпро» полягає у дослідженні річки та складанні її короткої характеристики. Дане дослідження можна провести за допомогою найпростішого спеціального спорядження: рулетки, поплавка, жердини для вимірювання глибин і секундоміра. Усі відомості (дані спостережень і вимірювань) учні записують у зошити. У записах вказують місце спостереження, дату, час, берег (лівий чи правий).

Висновки. Пізнання навколишньої дійсності шляхом проведення екскурсій природознавчого змісту сприяє більш повному засвоєнню навчального матеріалу, формуванню образних і змістовних уявлень, умінь та навичок проведення досліджень. Екскурсії в природу є особливою формою навчання, яка зацікавлює учнів, активізує їхню пізнавальну діяльність, урізноманітнює навчально-виховний процес, сприяє кращому розумінню та засвоєнню матеріалу.

Канівщина має вигідне географічне розташування, зосереджена в районі унікальних природних ресурсів, велика культурна та природна спадщина зумовлюють привабливість регіону для проведення шкільних навчальних географічних екскурсій.

Розроблена екскурсія передбачає ознайомлення учнів із складовими різних природних компонентів – гора, річка, тип рослинності, тип ландшафту. Під час прокладання екскурсійного маршруту «Природні умови та ресурси Канівщини» територією м. Канева були охоплені різноманітні природні об'єкти, огляд яких допоможе засвоїти здобуті на уроках географії знання з різних тем. Основою для формування фізико-географічних понять є змістові уявлення, накопичені у ході екскурсійної діяльності.

Список використаних джерел

- Kobernik S. Metodika vkladannya geografii v shkoli / S. Kobernik - 2000. - 325 s. (in Ukrainian)
- Nepsha O., Grishko S., Opashko G. Ekskursiyi yak forma pozaurochnoyi roboti z vivchennya geografii ridnogo krayu / Nepsha O., Grishko S., Opashko G. // Aktualni naukovі doslidennya u suchasnomu sviti. – 2020. - № 11 (67). - S. 152-157 (in Ukrainian)
- Datsenko L. Mistse ekskursiy i pohodiv u vivchenni korisnih kopaiin v shkilnomu kursi geografii / L. Datsenko, V. Zavyalova, O. Nepsha // Geografiya ta ekologiya: nauka i osvita. - Uman: SPD SochInskiy. - 2008. - S. 44-47 (in Ukrainian)
- Tambovtsev G. Rol i znachennya ekskursiy u prirodu v ekologichnomu viovanni shkolyariv / G. Tambovtsev, V. Ivanova, T. Sapun // Formuvannya strategiy mizhkulturnoyi komunikatsiyi osobistosti uchnya v ontogenezi: vid metodiki do metodologiyi: tezi Mizhnar. nauk.-prakt. konf. - MelItopol: FOP Odnorog T. V., 208. - S. 208-210. (in Ukrainian)